

KALANDOZÁS

ANNA NASIŁOWSKA

A lengyel irodalom helyzete 1989 után

 zok a kritikusok és irodalomtörténészek, akik lényegeseknek tartják az irodalmi fordulópontokat, vagyis az irodalom fejlődésében keletkező belső cezúrákat, többnyire egyetértenek abban, hogy 1989 nem hozott magával alapvető változásokat. Julian Kornhauser kritikus szemléletű költő egyszer a következőket állapította meg: „Közvetlenül 1989 után általánossá vált az irodalmi áttörés iránt megnyilvánuló várakozás. S bár ez a várakozás érthető volt, történelmi nézőpontból szemlélve nem volt semmiféle alapja.”¹ Hasonló véleményt fogalmazott meg Jerzy Jarzębski is sokat mondó *Apetyt na przemianę* (Étvágy változásra) címmel megjelent könyvében – szerinte az a meggyőződés, hogy 1989 után új (méghozzá az addigótól teljesen eltérő) irodalomnak kell létrejönnie, kedvező körülményeket teremtett a fiatal nemzedék számára, amelynek művei azonban nem tudtak teljes mértékben megfelelni ezeknek az elvárásoknak.²

Ugyanakkor az 1989-es esztendő minden bizonnyal áttörést hozott az egész kulturális szféra működésében, s akár habozhatnánk is, hogy ne használjunk-e itt olyan erőteljesebb kifejezést, mint sokk vagy forradalom.

Hirtelen megszűnt a cenzúra. A tudatos ellenzék, amely az irodalmi közélet igen hatékony részvételével már a hatvanas évektől formálódott, kezdettől fogva a cenzúra eltörlését tartotta az egyik legalapvetőbb követelésnek. Ezt aztán a Szolidaritás első tiltakozó megmozdulásai is zászlajukra tűzték, ami egyértelműen mutatta az értelmiségi elit és a munkások között kialakult egyetértést. A nyolcvanas években a hatalom gyakorlatilag egy sor megszorítást visszavont. A cenzúra eltörlése „a szabadság sokkját” hozta magával – az új publicisztika, irodalomkritika vagy szépirodalom nem vált automatikusan szabaddá, gyakran inkább a demagógia felé hajlott. A szocialista Lengyelországban lehetőség volt arra, hogy tilos dolgokat mondjanak ki, hogy a sorok közé csempésszenek a hatalomra nézve kellemetlen igazságokat, ez a lehetőség azonban nem volt más, mint a szerzők, a cenzúra és a sorok közt olvasni tudó közönség játékának tárgya. Virágzott hát az irónia és az allúzió. Aztán hirtelen kiderült, hogy már nincs értelme ennek a játéknak, mert helyébe lépett a közönséget gyakran sokkal kevésbé izgató, művészi szempontból gyengébb egyenes beszéd.

A cenzúra eltörlése lehetővé tette egy másik, az ellenzék esetében igen fontos szerepet játszó követelés teljesülését is, nevezetesen azt, hogy megszűnt a különböző nyilvánossági szintekre történő felosztás, amelyet igazságtalannak és pusztítóknak tartottak.³ Ne feledjük, hogy a lengyel irodalom a nyolcvanas években, különösen pedig az átalakulást megelőző időszakban a következő csoportokra oszlott:

volt a hivatalosan kiadott (könyvesboltokban hozzáférhető) irodalom, volt a második nyilvánosságban (speciális terjesztési csatornákon) terjedő, és volt az emigrációban kiadott irodalom. Ez utóbbi egyre nagyobb mennyiségben került az országba, gyakran a második nyilvánosság által készített másolatok formájában terjesztették. E hármass felosztás megszüntetése, az emigrációs és a szamizdat irodalom hiánytalan megjelentetése azonban nem hozta magával a különféle áramlatok remélt egységesítését, egyetlen közös álláspont kialakítását. Új jelenségnek letünk tanúi: egy sor, a rendszerváltás előtt lényegesnek számító kérdés veszített jelentőségéből, kimerültek az olyan, a második nyilvánosságra jellemző megközelítési módok, mint a társadalom mellett tanúsított politikai kiállás, s fokozatosan az előző korszak reliktumaivá lettek.

Sokkolóan hatott a gazdasági feltételek változása is, mert hatással volt a kiadók helyzetére és a könyvterjesztés egész rendszerére. 1989 után a szamizdat kiadók rövid ideig gyakran az ún. „szürke zónában” tevékenykedtek, a könyveket utcai standokon, asztalokról árusították. Óriási népszerűsége tette szert a gazdasági szabadság jelmondata: „ami nem tilos, az szabad”. Aztán kiderült, hogy adót kell fizetni. Csak igen kevés szamizdat kiadó alakult normális, piaci körülmények között működő intézménnyé, a szépirodalomra szakosodottak közül pedig egy sem maradt talpon. Mély válságba jutottak a hivatalos kiadók is, amelyeket a régi vezetőgárda irányított, s ezért nem tudtak megfelelően működni a szabad piac és a szabad verseny körülményei között. Annak, hogy mindez látványos csődök nélkül zajlott le, az a magyarázata, hogy a nagy kiadóknak általában jókora székházaik voltak, s azokat bérbe lehetett adni, másfelől, biztonságos stratégiát választva, klasszikusokat újítottak fel. A válságot tovább mélyítette a legjelentősebb, még a szocialista időkből való könyvnyagykereskedésnek a kilencvenes évek elején bekövetkezett bukása, amely több kisebb kiadót is magával rántott. Az anyagi támogatástól megfosztott könyvtárak drasztikusan csökkentették könyvvásárlásaikat, szét hullott a könyvszakma információs rendszere.

A kilencvenes évek eleje a kultúrában egyfelől a spontán kezdeményezések, másfelől a hatalmas káosz időszak volt. Mivel a szocialista Lengyelországban a pénzek felülről történő elosztása és az önállótlanág volt a jellemző, az átalakulást közvetlenül követő időkben a kultúra világában nagyobb bizalmat keltett a szélsőséges liberalizmus, mint bármiféle értékalapú támogatási politika, amely természetéből adódóan a politikától és hivatalnokok döntéseitől függött. Ebben a helyzetben hirtelen meggingott az egyensúly a kommersz és popkultúra, illetve a minőségi irodalom között. A hagyományos kulturális lapok csődje ugyanakkor a színes sajtótermékek diadala ugyanannak a folyamatnak a terméke, amely folyamat erőteljesen rányomta bélyegét az irodalom helyzetére is.

A kilencvenes években induló fiatal nemzedék azzal nyitott, hogy feltétel nélkül elfogadta a liberalizmust, és radikálisan elhatárolódott a múlttól. Az 1960 utáni születési dátumot fogadták el vízvázasztónak, így aztán sok olyan szerző akadt köztük, aki még a szocialista Lengyelországban fejezte be tanulmányait, s vált ellenzékivé, erről azonban hajlamosak voltak elfeledkezni. Jellemző e tekintetben

[*Kalandozás*]

a kilencvenes évek „fiatal irodalmában” legjelentősebbnek számító *bruLion* című lap története. Krakóban kezdték kiadni 1987-ben egyetemisták által szerkesztett illegális negyedévi folyóiratként. Már ekkor jelentkeztek a lapban átértékelődést előre vetítő tünetek – vitát indítottak például Zbigniew Herbert tekintélyéről. Ekkor azonban még idősebbek és fiatalabbak egyaránt írtak a lapba, s radikális változások jeleit nemigen lehetett tapasztalni. 1989 után aztán a szerkesztőség úgy találta, hogy nem elég a cenzúra eltörlése, minden tabuval és tiltással szembe kell szállni a szólásszabadság és az igazmondás nevében. Első próbálkozásként közölték Louis-Ferdinand Céline antiszemita írását, amely heves tiltakozást váltott ki a lap régebbi, az ellenzéki mozgalomban érdemeket szerzett, idősebb tagjai körében. A *bruLion* provokált – írt a szodomazochizmusról és prostitúcióról, támadott, miközben tekintélyeket keresett. Korunk ellentmondásaira rövidesen II. János Pál pápa szellemisége és az ortodox katolicizmus lett a válasz, az ifjonti radikalizmus pedig konzervativizmussá alakult. A *bruLion*ban mindazonáltal kezdettől fogva két irányzat volt jelen: az anarchizáló és a klasszicizáló irányzat.

A legkiválóbb költő, aki ebből a körből nőtt ki, Marcin Świetlicki. Ő az anarchizáló magatartást képviseli. A nyolcvanas évek végén a második nyilvánosságban működő hazafias klisék kétségbevonásával kezdte tevékenységét. Nem hagyta, hogy elcsábítsa a világ rendbetételének, az egyértelmű értékek választásának jelszava, versei az individualizmus és a sokszor nehéz függetlenség kultuszának bizonyítékai. A kilencvenes évek elején saját, Świetlick (Szentjánosbogár) nevű rockegyüttesével adta elő megzenésített verseit. Świetlicki a kaotikus valóságot írja le, bemutatja azt az embert, akinél az egzisztenciális tudatlanság nem feltétlenül jár együtt a kétségbeeséssel, az elveszettség érzésével.

A szocialista Lengyelország kultúráját erőteljes centralizáltság jellemezte. A decentralizáció, regionalizáció jelszava már nagyon korán felmerült. A kilencvenes években nagy reményekre jogosított a helyi irodalmi lapok és közösségek fejlődése. A kisebb városok sorra jelentettek meg lokális negyedévi és havi lapokat, kiderült, hogy a két hagyományos kulturális központon, Varsón és Krakón kívül is történnek figyelemre méltó dolgok. Az utóbbi időben ez az állapot is kezd nyugtalanítóvá válni – a helyi lapok gyöngék, dotációfüggők, kis példányszámuk miatt kiszorulnak a fősodorból.

A regionalizálás folyamata a prózai törekvésekben is nyomot hagyott. Már a nyolcvanas években felbukkant a „kis hazák prózája” nevet viselő jelenség. A szerzők a „nagy történelem” és az ahhoz kapcsolódó ideológiai elképzelések boncolgatása helyett inkább valamilyen kisebb, helyi közösséghez fűződő nézőpontot fogadtak el. Különböző vitákban sokan hivatkoztak egyébként a német nyelvben létező Vaterland és Heimat megkülönböztetésre, amelyre a lengyel nyelv nem képes, minthogy mindkét fogalmat az ojczyzna szóval jelöli. Jelen esetben a Heimatról volt szó, amelyhez gyakran kapcsolódott a keleten elveszített területek iránt táplált nosztalgia. Ez a motívum egyébként hivatkozott, az idősebb korosztályhoz tartozó olyan írók műveire, mint Julian Strykowski (aki a galíciai zsidók világát mutatta be) vagy Andrzej Kuśniewicz (aki a Határvidék kevert kultúráját

ábrázolta). A fiatalabb szerzők felhasználták a családi visszaemlékezéseket, Włodzimierz Paźniewski 1983-as *Krótkie dni* (Rövid napok) című regényében például ilyen mondattal találkozunk: „Sosem jártam abban a házban, mégis tökéletesen emlékszem mindenre.”

A „kis hazák” prózája tehát nem számított új jelenségnek 1989 után, viszont jelentős műveket eredményezett. A legnagyobbak Gdańskhoz köthetők. Paweł Huelle, de főleg Stefan Chwin a maga 1995-ös *Hanemann* című regényében bizonyos értelemben Günter Grass nyomát követik ugyan, műveik mégis olyan fiatalok alkotásai, akik lengyel perspektívából szemlélik a világot. Chwin *Hanemann*-ja kifejezi azt a meggyőződést is, hogy elbúcsúzhatunk a nagy történelmi antagonizmusoktól, s ha a II. világháborúról és annak következményeiről beszélünk, nem kell mindig a politikatörténeti kézikönyvek elképzeléseire hivatkozni. Esélyt jelent a jövőre nézve, ha elmerengünk az egyedi életutakon, ha megértjük a történelem tragikumát, s elismerjük Gdańsk német múltját. Jerzy Pilch groteszk prózájában színes leírásokkal találkozunk a nem túl népes sziléziai evangélikus közösségről. A Gdańskról vagy Szczecinről (például A. D. Liskowackitól) szóló könyvek a lengyelországi szocializmus múlttal kapcsolatos tabuit is döntögették, bizonyították, hogy lehet nyíltan beszélni olyan dolgokról is, amelyeket korábban elhallgattak, mert a szocialista doktrína valamikor az „Ósi Piast-földek” visszatérését, a II. világháborút követő történelmi igazságtételt hirdette, jóllehet a nyolcvanas években ez a klisé már elavultnak számított, ezért egyszerűen csak agyonhallgatták ezeket a kérdéseket. Az, hogy az utóbbi években jókora népszerűsége tett szert Marek Krajewski krimisorozata, amelynek cselekménye a háború előtti német Wrocławban (Breslauban) játszódik, nem mást bizonyít, mint azt, hogy elfogadottá váltak, sőt kifejezetten tetszést arattak olyan témák és megközelítési módok, amelyek korábban elfogadhatatlanok voltak.

Józef Piłsudski egyszer állítólag azt találta mondani, hogy „Lengyelország olyan, mint a mákos tekercs” – az alkotóerő a centrum körül születik benne. Gyakran idézték ezt a mondást a lengyel irodalom 1989 utáni alakulására vonatkozóan. Az általánosító megközelítésekkel kapcsolatos gondok, a periférikus témák egyértelmű előtérbe helyezése (legyenek azok akár lokális témák, akár a korábban uralkodó elképzelések tagadásai), nagymértékben a centralizmust hirdető szocialista kultúrától való elszakadás igényéből fakadtak. A Janusz Sławiński⁴ által felállított „a központ eltűnésére” utaló diagnózis az átalakulást követő első években határozottan optimistának tetszett, a sokszínűség diadalát hirdette. A különbségek hangsúlyozása az arányok jelentős megváltozását is magával hozta. A provincializmust tudatosan vállaló fiatal írónemzedék érdekes képviselője Andrzej Stasiuk. Az elfeledett európai „végeken” tett utazásai, a leűnt rendszer reliktumainak feltárása, a szegénység, a periférikus lét jegyeinek paradox csodálata nála individualizmussal és egy „valódibb” világ utáni sajátos nosztalgiával kapcsolódik össze. Stasiuk, aki Varsóból egy kultúrák határvidékén elhelyezkedő hegyi faluba költözött, úgy látja, hogy a szegénység konzerválja az emberi kapcsolatok őszinteségét, és megmutatja az igazságot arról a „silányabb” európai régióról, amely még mindig távol van az Uniótól.

[*Kalandozás*]

A fiatalok egyszer csak érdeklődni kezdtek a feminizmus iránt, mindenekelőtt pedig sok új fiatal nőíró bukkant fel, olyanok, mint Manuela Gretkowska, Izabela Filipiak vagy Magdalena Tulli. Közülük elsősorban Olga Tokarczukot kell megemlíteni, akinek művei jelentős sikert arattak az olvasók körében. Prózáját mitológikus vonások jellemzik, a nőiség archetípusait keresi, olyan nőalakokat teremt, akik kezdettől fogva alkalmatlanok a hagyományos szerepekre, gyakran pedig mágikus erejük van. Az utóbbi években a homoszexuális próza buja fejlődésének is tanúi lehetünk (pl. Michał Witkowski). Itt is az erkölcsi tabuk fokozatos ledöntéséről beszélhetünk. Witkowski nagy visszhangot keltett *Lubiewo* (Libidopolis) című 2005-ös regénye azonban nem a nyugati minta elsajátításáról szól, hanem az egykori szocialista időkből származó lengyel szubkultúra bemutatásáról. Nem beszélhetünk itt ugyanakkor egyértelmű, feltétel nélküli áttörésről, a fiatalabb szerzők például Grzegorz Musiał nyomdokain járnak, aki már a nyolcvanas években írt a homoszexuális közösségről, most viszont a liberális társadalommal foglalkozó, médiabeli érdeklődést és vitákat keltő irányzathoz kötődik – a vita ugyanis tovább tart a konzervatív hullám ellenére. Ennek az irányzatnak szintén megvan a maga irodalmi vetülete főleg kisebb művészi értékű művekben. Számos, a rendszerváltáskor induló jobboldali publicista is részt vesz regényeivel a jelenleg folyó vitákban (Cezary Michalski, Rafał Ziemkiewicz, Andrzej Horubała), műveikben legtöbbször kritikus képet festenek a sekélyes kortárs kultúráról és az értékeket kereső hősökről. A náluk fiatalabbak mintha már nem érdeklődnének annyira az ideológiák iránt, ők elsősorban a rendszerváltás utáni idők furcsa, ellentmondásokkal teli világát akarják ábrázolni. Ezt teszi például az 1983-as születésű Dorota Masłowska, két lelkesen fogadott regény szerzője. Az első egy kisvárosi fiataljait mutatja be, a második egy médiakarrier útvesztőit, mindenekelőtt azonban a média és az ifjúsági szubkultúra által kialakított sajátos nyelvvvel ismerteti meg az olvasót.

A rendszerváltozást követő első években lelkesen visszaszerzett sokszínűség csak 2000 után kezdett bizonyos mértékű nyugtalanságot kelteni – vajon gazdagság rejlik-e a sokszínűség, az elaprózottság mögött? A magas kultúra egyre nagyobb teret veszít az agresszív, szórakoztató popkultúrával szemben, az írók helyüket keresik a piacon, sztárokként viselkednek. Az igényes irodalmi folyóiratok maroknyi olvasó érdeklődésére számíthatnak, megváltozott a társadalmi-politikai hetilapok koncepciója – minthogy éles konkurenciaharcot vívnak egymással, inkább elfordulnak a régi, értelmiségi hangvételtől, amelyben a kultúra iránti érdeklődésnek rangja volt.⁵ A szenzáció légköre (legyen az társadalmi vagy társasági szenzáció), a hangos *coming out* vagy a látványos önmegvalósítás lettek azok a mechanizmusok, amelyek hírnevet szerezhetnek a szerzőnek (mellékesen esetleg könyveinek is).

Ebben az eléggé nyugtalanító helyzetben sok minden múlik a már elismert szerzőkön, ámbátor nem igazán számíthatunk itt valóban új, az alapvető változás igényét kielégítő jelenségekre. Czesław Miłosz több ízben is hangsúlyozta, hogy felborult az egyensúly a nagyszerű lengyel próza és líra között. Mindkét lengyel

Nobel-díjas, Miłosz és Szymborska is költő, de az 1989 utáni irodalomban seregyeni olyan kiválósággal találkozunk, mint Julia Hartwig, Ewa Lipska, Tadeusz Różewicz vagy Adam Zagajewski, hogy csak a legnagyobb neveket említsük.

Az olvasói fogadtatásban azonban a prózára kerül nagyobb hangsúly. Az idősebb szerzők nem mindig tudták beteljesíteni a hozzájuk fűzött reményeket. Kazimierz Brandys életművét emlékezések zárták le, Tadeusz Konwicki, a hatvanas évek irodalmi sztárja, a második nyilvánosság legkiválóbb regényének – a *Kis Apokalipszisnek* – a szerzője a rá jellemző, ironikus módon búcsúzott el. Megjelent *Czytadło* (Lektűr) (1992), majd *Pamflet na siebie* (Autopamflet) című műve, azóta hallgatásba merül. Az ötvenes években indult íróknál fiatalabb Janusz Głowacki világlátása közelebb áll New Yorkhoz, mint Varsóhoz. Głowacki, akit a lengyelországi hadiállapot bevezetése Londonban ért, több évet töltött az Egyesült Államokban. A világ számos színpadán bemutatott *Antigoné New Yorkban* (1992) című remek darabja annak a gazdag társadalomnak az ellentmondásairól szól, amelyben a hajléktalanok elszigetelt csoportot alkotnak, saját törvényeik szerint élnek, és ókori emberekéhez hasonló kríziseknek vannak kitéve. A szociális biztonság és az emberi méltóság tiszteletben tartásának manapság határai vannak, amelyeket az állandó jövedelem és a rendezett társadalmi státus jelöl ki. A *Negyedik nővér* (1999) az orosz rendszerváltásról szól, bemutatja a kommunizmust követő káoszt, amely túlzott mértékben veszi át a liberális Nyugat ellentmondásait, miközben nem tud megszabadulni sem a totalitárius vonzalmaktól, sem a megszokott, keleti primitívségtől és erő kultusztól. Az *Ostatni cieć* (Az utolsó házmaster) című regény primitív lengyel hőse vidékről az amerikai popkultúra nagyvilági körülményei közé csöppen, s ez a kontraszt a totális káosz és a fantazmagóriák mulatságos világába vezeti az olvasót. Az önironikus *Z głowy* (Fejből) című visszaemlékezések nagyszerű adomázó készségről tanúskodnak, bár szórakoztató, könnyed hangvételük miatt Lengyelországban nem igazán arattak sikert. A szocialista Lengyelország, a Nyugat és a politikai zűrzavar jelentik itt az individualista tiltakozás, a játék tárgyát.

A rangos Nike-díjat (évente ítélik oda a szezon legjobb könyvének) két ízben is elnyerte a hagyományokhoz ragaszkodó Wiesław Myśliwski, akit a szocialista Lengyelországban a paraszti irodalom képviselői közé soroltak. Ez az irodalmi irányzat megszakadt a hetvenes években, s úgy tetszett, hogy Myśliwskinek a nyolcvanas évek elején íródott *Kamień na kamieniu* (Kő kövön) című regénye jelenti a végleges lezárást, a letűnt kultúra elsiratását, ám az 1996-os *Látóbatár* és a 2005-ös *Traktat o huskaniu fasoli* (Tanulmány a babpucolásról), ez a két különlegesen gondos stílusban, magas művészi igényvel megírt regény arra utal, hogy még korántsem merült ki ez a tematika. Myśliwski írásművészete a gyökerekhez való visszatérés egyik változata, túllép azonban az átmeneti időszakra jellemző sokszínűség keresésén. A lengyel kultúra egyik központi vonulatát mutatja be – a falusi, a paraszti kultúra értékeit, a mindennapi teendőkhöz kapcsolódó időfelfogást, világlátást.

Hanna Krall és Ryszard Kapuściński két olyan író, akik a szocialista Lengyelországban nagy horderejűnek számító riportiskolából indultak, s adott pillanat-

[*Kalandozás*]

ban az irodalom oldalán kötöttek ki. A 2007 elején elhunyt Kapuściński megírta a modern világgal kapcsolatos gondolatait, megfigyeléseit tartalmazó *Lapidáriumok* 6 kötetét, egyre közelebb került hozzá az esszé műfaja (*Utazások Hérodotosz-szal*) sőt, a filozófiai esszé (*A Másik*). Költőként is ismertté vált – ez érzékenységből és a nyelvhez fűződő viszonyából fakadt. A rendszerváltás előtt írt könyveiben – olyanokban, mint *A császár* vagy *A sabinsab* – a korabeli olvasók felismerték a szocialista valóság számos jegyét, későbbi műveinek rangját a globalizáció kérdéseinek és a kultúrák egymás közötti viszonyának sokoldalú bemutatása adta meg. Az író már nem vállalkozhatott újabb riportutakra, helyüket az emlékezések vették át (*Utazások Hérodotosz-szal*), amelyek mintegy összegzik a gazdag, sokszínű élettapasztalatokat.

Hanna Krall, a hetvenes évek Lengyelországát bemutató nagyszerű riportok szerzője idővel a holokauszttól megmenekültek történetének megírásával kezdett foglalkozni. Írásaiban rendkívül takarékosan bánik a kifejezőeszközökkel, kerül a pszichologizálást, azokat a létezéssel kapcsolatos ellentmondásokat mutatja be, amelyek a zsidók sorsában különösen éles vonásokkal rajzolódnak ki. Valamiféle töprengés ez az emberi döntések rejtélyéről és minden egyes hős egyéni útjáról. A menekülés, az életben maradás esélye néha a szerencsén, mások segítségnyújtásán múlik. A háborús élmények a hősök későbbi életére is kihatnak. Krall nem fogalmaz meg általános ítéleteket. Írásai az antiszemitizmusról és a lengyelek esetleges felelősségéről az ország határain kívül is állandóan zajló viták fényében külön helyet foglalnak el. Idegen tőle a kollektív felelősség felvetése. Ha egyáltalán megfogalmaz is valamiféle vádat, az a bonyolult emberi természetre vonatkozik, az emberben rejlő ellentmondásokra, amelyek mellett ott a készség is arra, hogy olyan nagyon nehéz döntéseket hozzunk, mint amilyen egy hadiárva befogadása vagy partnerünk árulásának jóváhagyása. Hanna Krall a holokausztirodalom legkiválóbb, bár nem egyedüli képviselője, hiszen az ilyen témájú késői visszaemlékezések egész hullámáról beszélhetünk. Nagy meglepetést keltett például az irodalomtörténész Michał Głowiński *Czarne sezony* (Sötét évszakok) című könyve. Újabb művekkel jelentkezett Henryk Grynberg is, akitől nem idegen a vádaskodó hangneme, s aki elveti a kidolgozott stílusú regényformát.

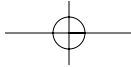
A rendszerváltás az emigrációban élők előtt is megnyitotta a hazafelé vezető utat. A Lengyelországba visszatért írók – Czesław Miłosz, Sławomir Mrozek, Zbigniew Herbert vagy Janusz Głowacki – azonban privát motivációjukat hangsúlyozták, és azt, hogy döntésük nem végleges. A mindenki által elfogadott tekintély szerepét nem lehetett vállalni azon elvárások ellenére sem, amelyeknek szellemében az irodalomnak Lengyelországban az a feladata, hogy a közösségi képzeletet formálja, mintegy fölötte állva a napi politikai életnek, amely emberemlékezet óta (de bizonyára a kortársak emlékezetét megelőző korok óta) mindig valamiféle úgródeszka keresésére buzdított. Az irodalomnak ez a közösségi funkciója azonban, úgy tetszik, már a múlté.

Látványos politikai gesztusokról sem beszélhetünk; az irodalom fejlődésére igen nagy hatást gyakorló Jerzy Giedroyc, a Párizsban megjelenő *Kultura* című

havi folyóirat szerkesztője sosem látogatott Lengyelországba, valószínűleg attól tartott, hogy felhasználják őt az aktuális vitákban, s hogy valamelyik politikai oldal megpróbálja őt kisajátítani. Gustaw Herling-Grudziński (1919–2000) is csupán vendégként járt itthon. A szovjet lágerekben eltöltött éveiről szóló, az ötvenes évek elején írt *Más világ* című könyve csak a rendszerváltás után kerülhetett az iskolai kötelező olvasmányok listájára. A korábban tiltott művek elterjedése azonban évekig tartott, és meglepetést okozott, hogy számos alkotás esetében kicsit már megkésve történt mindez, s hogy a II. világháború végétől szétválasztott hazai és emigráns irodalom egyesítésének igénye már sosem fog teljes mértékben megvalósulni. Zygmunt Haupt vagy Andrzej Bobkowski remek könyvei nagyon ösztönző hatást fejtettek ki, semmi sem öregszik azonban olyan gyorsan, mint a hazafias elkötelezettség különféle formái. Vonatkozott ez a nyolcvanas években a második nyilvánosság számára írt, viszonylag friss, cenzúrázatlan művekre is.

Szokatlan gazdagság jellemzi a Krakkóban letelepült Miłosz kései műveit. Vanak köztük esszék, visszaemlékezések, röpké benyomások és feljegyzések, mindenekelőtt azonban olyan kiváló új verseskötetek, mint a *To (Az)* (2000) vagy a *Druga przestrzeń* (Másik tér – 2002). A költészethez történő kései visszatérésnek megvannak a maguk törvényszerűségei, a verseket uralja az elmúlás fölötti töprengés, a világ gyönyörködtető szépsége összekapcsolódik bennük a búcsúzás fájdalomával. A 2004-ben elhunyt Miłosz által föladvott leckét még sokáig fogja tanulni a lengyel költészet; azok között a követelmények között, amelyeket a művészettel szemben támasztott (s legerőteljesebben *Az Ulro országa* című esszékötetben fogalmazott meg), mindig ott szerepelt a metafizikus és a vallási tematika. Ennek a követelménynek nem is olyan könnyű megfelelni, ha a költészetet nem a hit állandó deklarálása és az ima tölti ki, vagy – ami még rosszabb – az amatőr módon művelt katolikus teológia. Márpedig ez néha vonzza a fiatalokat, amatőr vallási elmélkedések nyomták rá bélyegüket a *bruLion* utolsó korszakára is, ami aztán a lap megszűnéséhez vezetett. Létezik itt több nagy érettséget és pontos szóhasználatot követelő út, az egyik legkifinomultabb közülük a kinyilatkoztatás következetes elutasítása, amelyet Tadeusz Różewicz, a lengyel költészet egy másik óriása választ. Költészete mintha lezárult volna a nyolcvanas években, ám mindaz, amit korábban írt, kezdve az 1948-as *Niepokój* (Nyugtalanság) című kötettől, már tartós helyet biztosított volna neki a lengyel irodalomban. Różewicz legújabb kötetei – mint az 1998-as *zawsze fragment. recykling* (mindig töredék. recykling) vagy a 2002-es *Szara strefa* (Szürke zóna) – elsősorban azt mutatják, hogy a költő kész emberi kondícióként elfogadni a bizonytalanságot, különösen korunkban.

Zbigniew Herbert kései kötetei, végül pedig a költő 1998-ban bekövetkezett halála nagyon gazdag életművet zárt le. Költészetét a nyolcvanas évek ellenzéke bizonyos erkölcsi küldetésnek tekintette, amely az ellenállás szükségességét hirdeti még olyankor is, amikor a politikai célok megvalósíthatatlanoknak látszanak. Már a kilencvenes évek első felében kettészakadt a lengyel társadalom azokra, akik az ellenzéki ethosz megőrzése mellett szálltak síkra, és azokra, akik elvetették azt

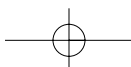
[*Kalandozás*]

a korszerűség jegyében, a „borítsunk fátylat a múltra” szellemében. Herbert nem egyszer hangsúlyozta, hogy ő maga az első csoporthoz tartozik. A körülötte kialakult politikai vita lassan elcsöndesedett, fontosabb lett az olyan tartozások pótlása, mint a görögországi utazásaihoz kapcsolódó esszékötet kiadása. A költészetét érintő kommentárok hangneme egyre nyugodtabb, már nincs szükség arra, hogy aktuális politikai vitákat költői művek idézésével pótoljanak.

Elhalkult az a vita is, amely Szymborska ötvenes évek elején írt versei körül alakult ki, s amely újra fellobbant egy pillanatra, amikor a költőnő 1996-ban megkapta az irodalmi Nobel-díjat. Hozzájárul ehhez az is, hogy maga Szymborska nem óhajt részt venni a közéletben, még olyan csekély mértékben sem, mint Miłosz tette, aki néha bele is esett abba a csapdába, hogy a sebtiben tett kijelentés irodalmi ítélet rangjára emelkedhet.⁶ Néha azért előfordul, hogy Szymborska aláír egy-egy, fontos kérdést érintő, tiltakozó listát. Költészete nem mutat jelentősebb változásokat, új kötettel ritkán jelentkezik, ám ha igen, mindegyik kiemelkedően magas színvonalú verseket tartalmaz. Mintegy másodlagos vonulatot képeznek tréfás alkotásai: könyvismertetései, mókás ünnepi köszöntői, sőt képzőművészeti kompozíciói – képeklapokból összeállított kollázsai. Szymborska azt a lengyelországi értelmiségi hagyományt képviseli, amely értékeli a tréfát, az íróniát, nem szereti viszont a dagályos kinyilatkoztatásokat. A költőnő presztízse, különösen a Nobel-díj elnyerése óta, igen magas, de irodalmi és intellektuális befolyása mindenképpen kisebb, mint Miłoszé, alkotásaiban ugyanis nem teng túl az intellektuális önértelmezés, a költői kifejezés tisztaságának, visszafogottságának hagyománya pedig nehezen volt követhető a fiatalabb költők számára, nem adott ugyanis lehetőséget az eredetiségre.

Az ún. irodalmi „értelmiségieskedés” komoly kétségeket ébreszt mint túlságosan szűk körű formula; több évtizede tapasztalhatjuk, hogy a lengyel irodalom olyan nyelvet keres, amelyet nem korlátoz valamiféle hagyományos kulturális beavatottság. A hetvenes éveket az a törekvés jellemezte (különösen a prózában, de az 1968 után induló Új Hullám költészetében is), hogy a társadalmi igazságot olyan nyelv közvetítse, amelyet ténylegesen használnak az emberek, és amely nem viseli magán a szocialista propaganda manipulációit és a bürokrácia okozta torzulásokat. A rendszerváltás után nem következett be az „értelmiségieskedéshez” való visszatérés, ellenkezőleg, most minden szándék arra irányult, hogy amerikai mintára új középosztály jöjjön létre, s ne maradjanak fenn a szocialista Lengyelország által konzervált kategóriák. Nem a hagyomány és bizonyos (gyakran nem igazán hasznosítható) szakmai ismeretek adtak valakinek rangot, hanem az illető jövedelme. Ráadásul az „értelmiségieskedés” a magasabb rendűség érzésével együtt járó küldetéstudat hagyományával kapcsolódott egybe az emberek tudatában, ez pedig ellenkezett az új demokrácia széles alapú formulájával. Igen gyakran az ilyen ideológiai természetű dolgok adják a lengyel irodalomban végbemenő hosszú távú folyamatok kontextusát.

Fordította SZENYÁN ERZSÉBET

J E G Y Z E T E K

- 1 J. Kornhauser: *Międzyepoka. Szkice o poezji i krytyce*. Kraków, 1995, 18.
- 2 Számos jelen írásomban felvázolt kérdést német nyelven alaposabban is elemeztem 1993 és 2005 között az *Ansichten. Jahrbuch des Deutsches-Polen Institut* című, irodalmi eseményeket összefoglaló évkönyvben.
- 3 Vö. S. Kisielewski: Kiedy spotkają się piśmiennicze nurty, in *Spotkania*, 1979, nr. 6, utánnomás: S. Kisielewski: *Bez cenzury*. Editions Spotkania, Párizs, 1987, 130–143.
- 4 J. Sławiński nyilatkozata a *Krey* című periodika kérdőívében, *Zanik centrali*, 1994, nr. 18.
- 5 Vö. a *Literatúrka* c. pamfletem által kiváltott vitát a *Tygodnik Powszechny* lapjain 2004–2005, valamint P. Czaplínski: *Powrót centrali*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2007.
- 6 Miłosz felszínes véleménye – mint médiumokban megjelent tény – hozott nagy, nem igazán megérdemelt sikert Tomek Tryzna *Senki kisasszony* című regényének, amelyet Andrzej Wajda később filmre is vitt.

